

ЗМІСТОВНИЙ КОМПОНЕНТ ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СЛІДЧИХ ОВС У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ

Гіренко Сергій Петрович, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 037.011.33(477)-057.30

Гіренко С.П. *Змістовний компонент формування конфліктологічної культури майбутніх слідчих ОВС у фаховій підготовці.* В статті розглянуто різні аспекти професійної конфліктологічної підготовки майбутніх працівників слідчих підрозділів ОВС в педагогічному процесі. Окреслено сучасний стан та особливості конфліктологічної сфери у підрозділах слідства МВС, визначені конфліктогени професійного середовища органів внутрішніх справ.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, конфлікт, конфліктологічна культура, слідча діяльність, професійна освіта.

Гиренко С.П. *Содержательный компонент формирования конфликтологической культуры будущих следователей ОВД в профессиональной подготовке.* В статье рассмотрены различные аспекты профессиональной конфликтологической подготовки будущих работников следственных подразделений ОВД в педагогическом процессе. Очерчены современное состояние и особенности конфликтологической сферы в следственных подразделениях МВД, определены конфликтогены профессиональной среды органов внутренних дел.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, конфликт, конфликтологическая культура, следственная деятельность, профессиональное образование.

Girenko S.P. *Substantial component of forming of conflictological culture of the future of investigative units in professional preparation.*

In the article deals with various aspects of the professional preparation of future employees conflictological investigative units of militia in the pedagogical process. Outlines the current status and characteristics of conflictological areas in investigative units of militia identified conflictogens professional environment of the Interior.

The author analyzed scientific publications that explore contemporary issues conflictological preparation of future professionals in higher education . Determine the relevance and breadth of

features manifestation of conflict in the investigative activities. Consider the sphere of conflict relations investigator with various parties to the proceedings.

Attention is given to departmental documents forming the non-conflict moral obligations and standards of conduct of police officers. The author offers advice on the psychological behavior of investigators in the conflict.

Keywords: university, conflict, conflictological culture, investigative activities, vocational education.

Постановка проблеми. Однією з центральних фігур сучасної правоохоронної системи в сучасному суспільстві виступає слідчий. Він не тільки систематизує всю інформацію про учасників правових стосунків, визначає їх статус, але й регулює процес реалізації державою функцій захисту громадян від злочинних намірів та дій правопорушників, забезпечує правомірні санкції щодо них на підставі законодавчих актів, здійснює організаційний, морально-виховний та психологічний вплив на особистість. Діяльність слідчого працівник органів внутрішніх справ характеризується наступними категоріями: законність, об'єктивність, вимогливість, принциповість, компетентність. Представлені поняття складають основу індивідуальної свідомості слідчого, за допомогою яких суспільство оцінює та класифікує цю професію. Але потрібно зазначити, що свідомість та поведінка слідчого значною мірою трансформуються під впливом цілої низки стресових несприятливих соціально-професійних чинників. Однією з таких характеристик, що віддзеркалює слідчі дії, виступає конфлікт. Його наявність та зміст закладені в функціональних обов'язках слідчого та саме він супроводжує щоденну працю працівника ОВС. Саме негативні наслідки конфліктних явищ (невротизація та професійно-психологічна деформація особистості, зростання рівня конфліктності та агресивності, факти порушення закону, руйнування стосунків та клімату) зумовлюють **актуальність** питання професійної конфліктологічної підготовки майбутніх працівників слідчих підрозділів ОВС в педагогічному процесі.

Системний аналіз опублікованих наукових робіт з питань професійної освіти працівників міліції, змісту та процедурних питань професійної діяльності слідчих, дозволяє зробити висновок, що **невирішеними раніше частинами зазначеної проблеми** сьогодні залишається відсутність в системі ВНЗ МВС

комплексного підходу до змістовної конфліктологічної підготовки майбутніх фахівців для підрозділів слідства, систематизованої оцінки конфліктних феноменів в професійному середовищі. Частково це можна пояснити професійною ізоляваністю правоохоронною системи від суспільних інформаційних потоків, психологічною скритністю переважної більшості працівників та слідчих підрозділів на місцях, низькою готовністю їх керівників до визнання фактів конфліктних стосунків через «кадрові» наслідки.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні науково-практичні вектори та аспекти фахової підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ до дій в професійних конфліктних ситуаціях, психолого-педагогічні основи розвитку їх конфліктологічної компетентності проаналізовано в працях Г.Антонова, О.М.Бандурки, І.В.Ващенко, Н.Р.Салімова, та ін.. Конфліктним та складним ситуаціям в професійній діяльності працівників ОВС присвячені роботи Ю. П. Аленіна, О.Я.Баєва, О.В. Бауліна, Н. С. Карпова, Л. М. Лобойка, О. Р. Михайленка, В. В. Назарова, О.О.Небрат, М.І.Панова, М. А. Погорецького, С.А.Шейфера та ін.. Науковий аналіз професійних конфліктів в слідчих підрозділах представлений в наукових публікаціях Г.Ф.Горського, Л. М.Гуртієвої, Л. Д. Кокорева, О. В. Кришевич, В.В.Назарова та ін..

Метою нашої статті виступає аналіз змістовних особливостей формування конфліктологічної культури майбутніх працівників слідчих підрозділів ОВС в освітньому просторі вищого навчального закладу з урахуванням професійних конфліктогенів. Основними завданнями статті є: аналіз наукових публікацій, що досліджують сучасні проблеми конфліктологічної підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах, визначення особливостей конфліктологічної службової сфери у підрозділах слідства МВС, диференціація конфліктогенів професійного середовища органів внутрішніх справ, розгляд сфер конфліктних правовідносин слідчого з різними суб'єктами, розробка психологічні рекомендації щодо поведінки слідчих у конфлікті.

Виклад основного матеріалу. В наукових колах конфліктології, педагогіки та психології конфлікт виступає як тимчасове гостре загострення суперечностей осіб, зіткнення їхніх інтересів, цілей, потреб, прагнень, домагань

тощо, що супроводжується взаємними негативними оцінками, несприятливими емоційними станами та протиборством. Юридична та правоохоронна практика за своїм змістом віднесена до найбільш конфліктних сфер діяльності. Процеси обвинувачення та захисту, відстоювання верховенства закону та прав людини майже обов'язково містять конфлікт, протиріччя та протиборство різних суб'єктів: обвинувачених, постраждалих, свідків, суддів, працівників МВС та прокуратури.

Як зазначають ряд дослідників (М.Панов, Л.Герасіна), в будь-якій професійній галузі конфлікт посідає одне з важливих місць [5]. В.Бачинін в своєму дослідженні зазначає, що суперечність – це «універсальна структура буття, яка присутня в природній, соціальній, правовій та духовній сферах, зокрема, в кримінально-процесуальній діяльності слідчого» [2]. Саме тому, на думку багатьох фахівців (Л.Гуртієва, О.Кришевич, В.Назаров та ін.), конфлікт в професійній діяльності слідчого виступає однією з провідних характеристик соціально-професійного середовища, в якому він виконує службові функції, реалізує владні правові повноваження, спілкується та взаємодіє з іншими учасниками слідчого процесу.

На думку дослідника О.Баєва, в основі виникнення конфліктів в кримінальному судочинстві лежить «неоднозначне - а часто й протилежне відношення до події (явищ, предметів, обставин) або до окремих аспектів даної події з боку осіб, що беруть участь у процесі» [1]. Різниця в мотивації та правовому статусі суб'єктів правових стосунків зумовлює формування конфліктної установки та негативних оцінок подій. Саме переживання несприятливих емоційних станів та суб'єктивне розуміння правової ситуації – як небезпечної лежить в основі вибору особистістю саме конфліктної стратегії поведінки.

В залежності від характеру правової взаємодії суб'єктів В.Бачинін виділяє наступні основні типи морально-правових суперечностей: *антагоністичний* (прагнення сторін до взаємозаперечення та боротьби, яка носить негативно-деструктивний характер, припускає ухилення сторін від дотримання як моральних, так і правових норм); *антагональний* (сторони надають перевагу компромісу, відносинам, які характеризуються взаємною

повагою до прав опонента та виконанням своїх обов'язків). Морально-правові відносини такого типу суперечностей мають конструктивний характер; *агональний* (взаємодія сторін спрямована на відстоювання як власних цінностей, цілей, так і на досягнення загальної мети)[2].

Правовідносини слідчих ОВС включають потенційні та реальні конфліктні ситуації та зумовлені характером та метою взаємодії з суб'єктами кримінального процесу та мають наступну класифікацію: правовідносини слідчого з учасниками кримінального процесу (підозрюваним, обвинуваченим, їх захисником, потерпілим); правовідносини з органами влади та державними посадовими особами (суддею, дізнавачем, начальником слідчого відділу, прокурором); правовідносини слідчого з суб'єктами, показання (висновки) яких є джерелом доказів: свідком, експертом; правовідносини слідчого з суб'єктами, які допомагають здійсненню провадження по кримінальній справі(перекладач, фахівець, поняті та ін..).

Одним з центральних понять в нашій роботі є «конфліктологічна культура». Представлена категорія розглядається фахівцями з декількох позицій:

1) як *характеристика професійної життєдіяльності* фахівця в конфліктогенному професійному середовищі, що проявляється в намаганні вирішувати та вмінні попереджати соціальні конфлікти (Н.Самсонова)[10];

2) як *якість особистості*, що проявляється у здатності вирішувати проблеми та протиріччя конструктивними засобами (О.Щербакова).

На наш погляд, конфліктологічна культура слідчого – це динамічна сфера його соціально-психологічного життя, що забезпечує механізми конструктивної та безпечної взаємодії з іншими суб'єктами слідчої діяльності у взаємозалежних ситуаціях правового характеру, своєрідний механізм вирішення правоохоронцем значущих питань в слідчому процесі та особистому житті.

Як зазначає в своїх дослідженнях Л.М.Гуртієва, найбільш конфліктними є професійні взаємовідносини слідчого з учасниками кримінального процесу (це відмітили 60 % опитаних слідчих ОВС України), з органом дізнання (55 %); з начальником слідчого підрозділу (45 %), прокурором (25 %) [3]. Сучасні реалії роботи слідчого в Україні дещо змінили картину «конфліктних зон», але

«вертикальні» конфлікти з керівництвом та наглядовими інстанціями продовжують домінувати тут. Згідно результатів наших досліджень близько 47% конфліктів припадає на стосунки з безпосереднім керівництвом (начальники відділів, відділень, секторів, центрів тощо). 58,2% слідчих систематично опиняються в якості учасників конфліктів з громадянами. Більшість з цих працівників зазначає негострий характер протиріч, 31,4% опитаних працівників визначають наявність періодичних конфліктів з колегами по різних службовим питанням. Тривалість таких конфліктних стосунків становить в середньому від однієї години до 2-3 діб.

Аналіз наукових публікацій свідчить, що одним з найбільш актуальних в роботі слідчого дослідниками вважається кримінально-процесуальний конфлікт. На думку низки дослідників в галузі права (В.Назаров, О.Кришевич), кримінально-процесуальний конфлікт представляє собою зіткнення інтересів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, що проявляється у перевищенні прав або у неналежному виконанні чи невиконанні наданих їм законом обов'язків, створюючи тим самим перешкоди на шляху досягнення мети кримінального процесу. Як підкреслює В.В.Назаров, існування тенденції конфліктного розслідування справи підтвердило 87,3 % опитаних працівників слідчих підрозділів. При провадженні слідства частіше виникають конфлікти між слідчим та обвинуваченим (83 %), слідчим та підозрюваним (55,6 %). Конфлікти з особами, які зацікавлені у результатах справи, виникали в 66,1 % опитаних слідчих [4].

Відносини слідчого з суб'єктами кримінального процесу на час кримінального провадження вкрай рідко складаються без гострих суперечностей. Наприклад, серед чинників, що зумовлюють конфліктність слідчої роботи в ОВС під час досудового слідства фахівцями були визначені наступні: відмінність та суперечність інтересів суб'єктів кримінального процесу на досудових стадіях; відсутність достатнього правового забезпечення процесуальної самостійності слідчого та моральних цінностей осіб, які беруть участь у провадженні по кримінальній справі; поширення правового нігілізму та професійної деформації суб'єктів кримінального процесу (слідчого,

начальника слідчого відділу, прокурора), що призводить до порушення як правових, так і моральних норм; невиконання або неналежне виконання суб'єктами досудового провадження своїх прав та обов'язків; зловживання владою з боку слідчого.

Основними ознаками психологічного конфлікту, на думку опитаних нами у 2011-2013 рр. слідчих, виступають: загострення психоемоційних станів учасників протиріччя, збільшення недовіри між опонентами конфлікту та надмірна критичність в оцінках, негативні ставлення один до одного(антипатія), переведення конфлікту зі службової сфери в площину міжособистісних відносин. За результатами наших опитувань, співвідношення психологічних та ділових конфліктів в роботі слідчих складає 35% до 65%.

Постійна актуалізація в суспільстві теми розширення прав та свобод громадян призвела до загострення питання про неприпустимість конфліктного типу спілкування працівників ОВС з різними верствами населення, необхідності підвищення рівня їх особистої та професійної культури.

Керівний апарат Міністерства внутрішніх справ України з метою дотримання норм етичної поведінки та запобігання конфліктів у діяльності працівників органів внутрішніх справ, забезпечення прав і свобод громадян, розробило та провадило низку відомчих актів, обов'язкових для кожного працівника міліції - керівника та підлеглого, слідчого та дільничного інспектора. На наш погляд, слід звернути особливу увагу на два з них: «Етичний кодекс працівника ОВС України» та «Правила поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України». За своїм функціональним призначенням ці Правила «...орієнтують працівника в умовах конфліктів і етичної невизначеності та інших обставин морального вибору; служать методологічною основою формування професійної етики працівника органів внутрішніх справ...»[9]. Службова діяльність працівника ОВС ґрунтується на наступних моральних принципах: гуманізму, законності, об'єктивності, справедливості, колективізму і товариства, нейтральності, та толерантності. Останній, згідно змісту п.п.3.2.

Правил полягає в поважному, неконфліктному ставленні до людей з урахуванням соціально-історичних, релігійних, етнічних традицій і звичаїв.

Серед «неконфліктних» моральних зобов'язань працівника ОВС слід особливо відмітити необхідність ставитися нетерпимо до будь-яких дій, які ображають та принижують людську гідність, заподіюють біль і страждання, являють собою тортури, жорстокість, нелюдське поводження з людьми;

Норми та правила професійної етики працівника ОВС вимагають від нього в разі виникненні протиріччя або конфліктній ситуації: поводитися доброзичливо і ввічливо; постійно контролювати свою поведінку, почуття і емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на службові рішення, уміти передбачати наслідки своїх вчинків і дій; поводитись з усіма категоріями громадян однаково коректно незалежно від їх службового чи соціального становища; постійно працювати над самовдосконаленням, підвищенням свого професійного та загальнокультурного рівня;

Досить часто правопорушники вдаються до психологічних маніпуляцій та відкритого психологічного протистояння, створення конфліктів з метою дестабілізації психологічного стану слідчого, змусити його помилитися, та в кінці кінців - уникнути покарання. Тому при спілкуванні з правопорушником працівник міліції повинен:

- враховувати можливості штучного загострення взаємодії з правопорушником або підозрюваним, бути готовим до превентивних заходів;
- зберігати витримку і гідність, контролювати свій емоційний стан, своїм виглядом і діями демонструвати впевненість і спокій;
- виявляти емоційно-психологічну стійкість при провокації правопорушниками конфліктної ситуації, не дозволяти втягнути себе в конфлікт, уживати всіх можливих заходів до його мирного вирішення;
- утримуватись від жорстких дій і різких висловлювань стосовно правопорушника.

Працівнику рекомендується не сприймати на свій рахунок образливих зауважень, недоречних жартів, глузувань, висловлених на вулицях і в громадських місцях. В переважній більшості випадків вони носять не адресний, особистий характер, а виступають формою самоствердження, віддзеркалюють соціальні стереотипи сприйняття суспільством міліції.

Соціально-професійний статус вимагає від працівника міліції конструктивно спілкуватись з громадянами, утримуватись від використання конфліктогенів під час розмови. Згідно п.п.1.4. Правил у спілкуванні з громадянами з боку працівника неприпустимі: будь-які висловлювання і дії дискримінаційного характеру за ознаками статі, віку, раси, національності та ін.; суперечки, дискусії та дії, що перешкоджають нормальному спілкуванню або провокують протиправну поведінку; надмірний тон, грубість, некоректність зауваження, пред'явлення неправомірних, незаслужених звинувачень; погрози, образливі вирази або репліки тощо.

Логічним результатом динаміки будь-якого конфлікту є його завершення. Вирішення та попередження конфліктної ситуації, розв'язання кримінально-процесуального конфлікту є професійним обов'язком слідчого, оскільки він має статус представника влади, діє від імені держави. Наслідки конфлікту ніколи не повинні недооцінюватися слідчим. Конфлікт не можна не помічати, оскільки він сам собою не вирішиться, а може ще більш загостритися.

Процес розв'язання конфліктів включає об'єктивну та психологічну складову. Перша передбачає зміну ставлення сторін конфлікту до його об'єкту (основної цінності, заради якої відбувається протиборство: статус, безпека, будь-які матеріальні цінності тощо). Раціональний або вольовий розподіл прав, ліквідація дефіциту на цю цінність

На думку Л. М. Гуртієвої, для ефективного розв'язання конфліктів у слідчій практиці необхідно «...дотримуватися антагональної моделі морально-правових відносин, а саме надавати перевагу компромісу, відносинам, які характеризуються взаємною повагою до прав опонента та виконанням своїх обов'язків»[3, с. 131-132]. Для цього слідчій при виконанні процесуальних обов'язків потрібен мати високий рівень морально-правової культури, розвинені

вміння досягати мети та задовольняти інтереси правовими методами, строго дотримуватись етичних норм в спілкуванні та поведінці.

На думку цілого ряду авторів (О. В. Баулін, Ю.О. Гришин, Н.С. Карпов), у кримінальному судочинстві не повинен зберігатися порядок, при якому арбітром при розв'язанні конфліктів між слідчим та начальником слідчого підрозділу або прокурором виступає не орган правосуддя, а посадова особа органу прокуратури (прокурор – щодо суперечностей між слідчим та начальником слідчого підрозділу, прокурор вищого рівня – стосовно спору між слідчим та прокурором). «Вирішення таких суперечностей – прерогатива лише суду, що повинно знайти відбиття у законі» [2, с. 149]. Сучасна судова форма контролю певним чином пристосована до охорони процесуальної самостійності та незалежності слідчого від незаконного впливу прокурора у випадках виникнення між ними конфлікту.

На думку О.Небрат, «юридизація конфлікту в органах внутрішніх справ, трансформація останнього у суперечку про право дозволяють застосувати до його розв'язання правові механізми (законодавчі норми, процесуальні форми вирішення спору, правові засоби забезпечення реалізації прийнятих рішень). Переведення конфлікту у правову площину відкриває можливості до пошуку таких способів його розв'язання, які дозволяють зберегти аргументи кожної із сторін у тій мірі, в якій інтерес однієї сторони не зачіпає інтерес іншої» [7].

Слід також зазначити, що одним з провідних напрямків психопрофілактичної роботи, спрямованої а покращення соціально-психологічних умов професійної діяльності органів внутрішніх справ є попередження конфліктних ситуацій. В площині конфліктологічного виміру під цим ми розуміємо заходи з цілеспрямованої мінімізації деструктивного впливу конфліктогенів на особистість, її стосунки з соціально-професійним середовищем, на результативність слідчої діяльності.

На думку Л. М. Гуртієвої, конструктивне та ефективне попередження конфліктних ситуацій у правовідносинах між слідчим та іншими суб'єктами слідства в значній мірі залежить від низки моральних якостей слідчого

(добросовісність у професії, гуманізм, справедливість, повага до прав, свобод і законних інтересів громадян)[5].

Більшість фахівців поєднують моральні та правові інструменти запобігання конфліктам. До морально-правових заходів запобігання конфліктних ситуацій та конфліктів у правовідносинах слідчого з учасниками кримінального процесу можна віднести, зокрема, морально-правовий обов'язок слідчого своєчасного визнання процесуального статусу учасників процесу; роз'яснення та забезпечення прав осіб, які беруть участь у справі.

Педагогічний процес формування культури поведінки в конфліктах майбутніх слідчих ОВС передбачає поєднання когнітивно-сміслового, мотиваційного, емотивного, комунікативного, перцептивного та операційного компонентів особистісної культури фахівця-правоохоронця. Включення конфліктологічного змісту у вигляді окремої навчальної дисципліни в фахову підготовку майбутніх слідчих виступає як педагогічна передумова формування в них достатнього рівня знань, вмінь та навичок конструктивної поведінки в службових конфліктах за рахунок зміцнення конфліктостійкості особистості кожного курсанта, розвиток діагностичних вмінь розпізнавання конфліктогенів, варіативності стратегій та тактик конфліктної поведінки, зниження рівня егоцентризму, агресивності, підозрілості, розвиток комунікативних здібностей впливу на учасників конфлікту з метою його розв'язання або попередження.

Друга передумова формування конфліктологічної культури майбутніх працівників слідчих підрозділів – це створення конфліктозмістовного освітнього простору за рахунок включення квазіпрофесійних форм у процес аудиторного навчання. На практичних заняттях, які проводяться із застосуванням інтерактивних педагогічних технологій при вивченні навчальної дисципліни «Конфліктологія» курсанти напрацьовують вміння та навички розв'язання конфліктів під час виконання професійних ділових ігор.

До таких технологій, які активно використовуються в навчальному процесі професійної конфліктологічної підготовки ми відносимо: технології контекстного навчання, тренінгові технології, вузькопрофесійні ділові ігри, технології навчання за допомогою мультимедійних засобів., технологія

організації конструктивної дискусії в конфлікті, технологія розвитку критичного мислення, рефлексивні технології та ін.. Під час їх використання значно зростає спільна діяльність як викладача з курсантами, так і внутрішньо групова комунікація, створюються суб'єктивні проблемні ситуації, які мобілізують мотиваційні, емоційні, вольові, перцептивні та когнітивні психічні процеси курсантів, підвищується їх зацікавленість не тільки змістом навчального процесу, а й його результатом.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі аналізу конфліктності працівників слідчих підрозділів, ми можемо стверджувати про необхідність посилення конфліктологічної підготовки курсантів та працівників ОВС під час професійного навчання, підвищення кваліфікації тощо. Більшої уваги заслуговує організація навчального процесу в ВНЗ МВС з урахуванням професійних особливостей конфліктів в слідчих підрозділах, змінами, що відбулися в роботі слідчих з введенням в дію нового КПК. В подальших дослідженнях з представленої тематики, на наш погляд, доцільно проаналізувати взаємозв'язок між рівнем конфліктологічної компетентності керівників та працівників ОВС та показниками конфліктності в підрозділах різного спрямування.

Список використаної літератури

1. Баев О.Я. Конфликты на предварительном следствии // Правоведение. № 3 / О.Я. Баев.- Л. Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. - С.84.
2. Баулін О. В. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: Монографія / О. В. Баулін, Н. С. Карпов. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – 232 с.
3. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фило, 1999. – 607 с. - с. 63.
4. Гришин Ю. А. Окончание досудебного следствия с составлением обвинительного заключения: проблемы и пути реформирования: Монографія / Ю. А. Гришин. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 252 с.
5. Гуртієва Л. М., Етичний аспект кримінально-процесуальних відносин слідчого; Етичні основи діяльності слідчого : дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Гуртієва. – Одеса, 2008. – 201 с.- С.131-132.
6. Назаров В. В. Виникнення кримінально-процесуальних конфліктів та способи їх усунення на стадії попереднього розслідування : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук / В. В. Назаров. – К., 2000. – 18 с.
7. Небрат О.О. Правові засоби управління конфліктами в органах внутрішніх справ: автореферат дис..канд. юрид. наук/ О.О. Небрат. – Харків:ХНУВС, 2002.- с.8.
8. Панов М. І. Професійна етика юриста і конфлікт: проблема співвідношення / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Конституція України та проблеми професійної етики юриста: тези

доп. І наук. повідомлень обл. наук. -практ. конф. – Харків: Спілка юристів України, 1998. – С. 12-17.

9. Правила поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України. - <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0628-12>.

10. Самсонова Н.В. Конфликтологическая культура специалиста и технология ее формирования в системе вузовского образования: монография / Н.В.Самсонова. – Калининград: Изд-во КГУ, 2002. – 308с.